International Journal of Sanskrit Research 2020; 6(2): 26-29

International Journal of Sanskrit Research
अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2020; 6(2): 26-29
© 2020 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 14-01-2020
Accepted: 18-02-2020

डॉ. सुभाषचन्द्र मीना
सहायकाचार्यः व्याकरणविभागे
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्
क. जे. सोमैयासंस्कृतविद्यापीठम्
विद्याविहारः, मुम्बई, महाराष्ट्र, भारत

CorrespondingAuthor:
डॉ. सुभाषचन्द्र मीना
सहायकाचार्यः व्याकरणविभागे
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्
क. जे. सोमैयासंस्कृतविद्यापीठम्
विद्याविहारः, मुम्बई, महाराष्ट्र, भारत

व्याकरणशास्त्रो नामार्थ निरुपणम्

डॉ. सुभाषचन्द्र मीना

प्रस्तावना

निरुक्ते यास्काचार्यो नामशब्दस्य तात्त्विकं लक्षणं प्रस्तौति। 'सत्त्वप्रधनानि नामानि'[1] अर्थाद् येषु शब्देषु सत्त्वस्यार्थाद् द्रव्यस्य प्राधन्यं भवति। तानि स्त्रीपुंनसंकलिघ्गाद्यान्वितानि नामानि नाम– पदवाच्यानि भवन्ति। निरुक्तकारविहितनामलक्षणं स्पष्टयन् टीकाकारो लिखति। सीदति गच्छति ;अन्वेतिद्ध लिघ्गंसंख्यादिकमस्मिन्निति सत्त्वं ;द्रव्यम्द्ध षट्ल्विशरणगत्यवसादनेष्वित्य स्मादध्किरणे औणादिक स्त्वन्प्रत्ययः। यद्येषु प्रधनं ;सत्त्वम्द्ध गुणभूता च क्रिया तानामानि सत्त्वप्रधनानि। कानि पुनस्तानि ? नामानिः। नमन्त्याख्यातशब्दे गुणभावेनेति नम ;यद्धन्ति वा स्वमर्थमाख्यातशब्दवाच्ये गुणभावेनेति नामानि। णम् प्रह्वत्वे ;शब्दे चद्ध इत्यस्य शुद्ध्स्यान्तर्भावितण्यर्थस्य वा नामन्सीमन्नि त्यादिनौणादिको निपातः। यथैव ह्याख्याते विद्यमानमपि द्रव्यमविवक्षितमेवमिहापि क्रिया अविवक्षिता, द्रव्यपरत्त्वत्सत्त्वशब्दस्य तद्विक्रियाजनितमुत्तरकालं क्रियाशेषभूतभिधय धत्वर्थो{सौ व्यावर्तते। स्त्रीपुंनपुंसक भेदं, निपातोपसर्गाणामपि क्वचिन्नामत्वमपेक्ष्य बहुवचननिर्देशो नामानि एक इत्याहुः।[2]

सत्वप्रधनानि नामानि इति स्वरूपलक्षणप्रसघ्गे निरुक्तकारः नामशब्दस्य सामान्यविशेषरूपे निर्दिशन्। 'अद् इति सत्त्वानामुपदेशः'[3] टीककारः दुर्गाचार्यो यास्कसिद्धन्तं विमृशन् कथयति सामान्य इति शेषः। सामान्यतः सामान्यरूपेण सत्त्वानां द्रव्याणामुपदेशो{द इति। उपलक्षणमेतद् न्येषामपि लिघ्ग सामान्यवचनानामिति।[4] सामान्यतः सत्त्वयुक्तानि द्रव्याणि नामपदवाच्यानि भवन्ति। अस्ति कि×चद्– द्रव्यमिति अज्ञातसंज्ञमपि वस्तुमात्राावगाहि सामान्यतः सत्त्वसामान्याद् नामपदवाच्यं भवतीत्याभिप्रायः।

नाम्नो विशेषस्वरूपं विवृण्वन् निर्दिशति यास्काचार्यः 'गौरश्वः पुरुषो हस्तीति'[5] अत्रा सत्वानामिति पूर्वस्मात्खण्डसूत्राान्तवाक्यानुवर्तते। विशेषोपदेश इति शेषः। महाभाष्यकारेणापि 'द्रव्यप्रधनं नाम'[6] इति नामलक्षणमघ्गीकृतम्। नाम द्रव्यप्रधनं कथं भवतीति प्रश्ने नामाख्यातयोः तात्त्विकस्वरूपभेदं प्रश्नोत्तरमाध्यमेन निर्दिशति। कथं पुनर्ज्ञायते क्रियाप्रधनाख्यातं भवति, द्रव्यप्रधनं नामेति ? द्रव्यप्रधनं नामेति ? यत्क्रिया पृष्टास्तिघाचष्टे किं देवदत्तः ? यः कारको हारक इति।[7] द्रव्यप्रधनं नाम इति भाष्यवचनं विमृशन् नागेशभट्टः कथयति। 'द्रव्यप्रधनं नामेति।'[8] महाभाष्यपस्पशाह्निकोद्योते नागेशभट्ट द्वारा नामशब्दस्य लक्षणमेभिः शब्दैः प्रस्तौति 'नामशब्देन सुबन्तं नमत्याख्यातार्थ' प्रति विशेषणीभवतीति व्युत्पत्तेः।[9] अत्रा नामशब्दस्य नागेशभट्टद्वारा प्रदत्तलक्षणे नामशब्दे सुबन्तमित्यभिप्रायः नामपदमर्थवत्त्वात् सुप्त्वादियोग्यं भवतीति स्वीकार्यः अन्यथा –

सुपां सुपा तिघा नाम्ना धतुना{थ तिघा।
तिघा सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासषड्विधे बुधैः।। [10]

इति भूषणनिर्दिष्टकारिकोक्तसिद्धन्तेन विरोधः स्यात्, यतोहि नामशब्देन सुबन्तमिति स्वीक्रियमाणे सति 'सुपां सुपा' इति प्रथमसमासभेदे एव नाम्नो{पि अन्तर्भावः सम्भवेत् 'सुपां नाम्ना' इति कथ×च विरुध्येत्। अतः नाम शब्दः स्वादिप्रत्यययोग्य इति नागेशभट्टस्याभिप्राय इति वक्तुं युज्यते।

स्वादिप्रत्यययोग्यस्यौवार्थवतश्शब्दस्य 'अर्थवदधतुरप्रत्यय प्रातिपदिकम्'[11] इति सूत्रोण प्राति– पदिकसंज्ञा विधियते। तत्पफल×च स्वादिप्रत्ययप्रसक्तिः।

उभयोर्नामप्रातिपदिकयोः संज्ञासंज्ञिभावो{भेदारुपेण वर्तत इति स्पष्टं ज्ञातुं शक्यते। शब्दशक्ति– प्रकाशिकाकारः तथ्यमेतत् प्रकाशयन् कथयति –

निरुक्ता प्रकृतिद्वेध नामधतुप्रभेदातः।
यत् प्रातिपदिकं प्रोक्तं तन्ननाम्नो नातिरिच्यते।।[12]

नामार्थ विवेचनम्

नामार्थविचारप्रसघ्गे सत्त्वप्रधनो{र्थाद् द्रव्यप्रधनो नाम शब्दः प्रयोगकाले कस्मिन् रुपे उपस्थितो भवतीति महाभाष्यादिग्रन्थप्रामाण्येन भट्टोजिदीक्षितः प×च नामार्थान् एकया कारिकया प्रस्तुतवान्, येषामर्थानां विमर्शः कौण्डभट्टेन वैयाकरणभूषणसारे नागेशभट्टेन च परमलघुम×जूषा यां विहितः। कारिका{स्ति –

> एकं द्विकं त्रिाकं चाथ चतुष्कं प×चकं तथा।
> नामार्थ इति सर्वे{मी शास्त्रो निरुपिता।[13]

अत्रा एकमिति पदेन जातिः नामार्थः भवतीति स्वीक्रियते, जातिपदमाकृतिशब्दपर्यायत्वेन प्रायः प्रयुज्यते, व्यक्तिपद×च द्रव्यपदार्थे प्रयुज्यते कारिकाया व्याख्याने यथा भूषणकारः कथयति 'एकम् जातिः लाघवेन तस्या एव वाच्यत्वौचित्यात्, अनेक व्यक्तीनां वाच्यत्वे गौरवात्।'[14] जातेः पदार्थत्वे मानन्तु 'जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्' इति सूत्रो सवर्ण{ग्रहणपरिभाष्यम् आकृतिग्रहणात् सिद्ध्म् इति वार्तिकम्, आकृतिं वाजप्यायनः इति सरूपसूत्रास्थं भाष्य×च।[15]

केवल जाति पक्ष समर्थकानां मीमांसकानां मतं प्रदर्शयन् नागेशभट्टः कथयति। 'अत्रा मीमांसकाः शब्दानां जातौ शक्तिर्लाघवात्। व्यक्तीनामनन्त्येन तत्रा शक्तौ गौरवात् नागृहीतविशेषणा बुद्धि– र्विशेष्य उपजायते' इति न्यायस्य विशेषणे शक्तिर्विशेष्ये लक्षणेति तात्पर्यात्। कि×च एकस्यां व्यक्तौ शक्त्युपदेशे व्यक्त्यन्तरे तद्बोध्रसघ्गात्। गामानयेत्यादावन्वयानुपपत्त्या तदाश्रयलक्षत्त्वेन निर्वाहश्चेत्याहुः।[16] अर्थाल्लाघवकारणाज्जातौ शक्तिं स्वीकृत्य व्यक्तौ लक्षणया बोधः स्वीकरणीय इति मीमांसकानां मतं विद्यते। मीमांसादर्शनस्य प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे, 'आकृतिरध्किरणे' विषयो{यं विस्तरेण विचारितो{स्ति। शबरस्वामिना तत्रा भाष्ये आकृतिव्यक्त्योरु भयोरपि पक्षयोर्विषयं विमृश्य आकृतिपादपक्षः सिद्धन्तरूपेण संसाध्तिः। अस्याध्किरणस्य प्रमुखं सूत्रां वर्तते – आकृतिस्तु क्रियार्थत्वात्।[17] अर्थात् क्रियार्थमाकृतिः पदार्थो विद्यते सूत्रां स्पष्टयन् भाष्यकर्ता लिखति 'तु शब्दः पक्षं व्यावर्तयति। आकृतिः शब्दार्थः।' कुतः ? क्रियार्थत्वात्। 'श्येनचितं चिन्वीत' इति वचनमाकृतौ सम्भवति, यद्याकृत्यर्थः श्येनशब्दः। व्यक्तिवचनं तु न चयनेन श्येनव्यक्ति रुत्पादयितु शक्यते। इत्यशक्यार्थवचनादनर्थकः। तस्माद् आकृतिवचनः।[18]

कुमारिलभट्टो{पि श्लोकवार्तिके आकृतिं जातिपर्यायत्वेन स्वीकृत्य जातिपर्यायत्वेन स्वीकृत्य जातिमेव पदार्थत्वेन निरुपितवान् –

> जातिमेवाकृतिं प्राहुर्व्यक्तिराक्रियते यया।
> समानरूपभाश्चेतिज्जातिः सास्नाभिरिष्यते।।[19]

तदेव मीमांसका जातिवादिनः जातिशक्तिसमर्थकाः सन्तीति मीमांसाग्रन्थपर्यायलोचनेन ज्ञातुं शक्यते। तदेवमेकमित्यनेन केवलजातिपक्षः केवलपजातिपक्षः केवलव्यक्तिपक्षो वा गृह्यते। किन्तु केवलेनेकेन पक्षेण इष्ट नामार्थबोधे न सम्भवति, मीमांसका अपि द्रव्यत्वबोधय लक्षणां स्वीकूर्वन्ति। अतः नागेश भट्टेन मीमांसकानां केवलजातिपक्षः सयुक्तिभिः प्रमाणैश्च सम्यगालौचितः यथा केवलजाति पक्षस्वीकारे 'गोत्वमस्तीत्यर्थे{न्वियानुपपत्त्यभावेन गौरस्तीति प्रयोगे व्यक्तिभानापत्तिः स्यात्।' शक्ति ग्राहकशिरोमणिर्व्यवहारो व्यक्तावेव शक्तिं ग्राहयति गवादिपदेन लोके व्यक्तेरेव बोधदित्पाद्यभिप्रायेण नागेशभट्टः मीमांसकानां केवल जातिपक्षं निराकृतवान्।[20]

एकं द्विकमित्यादिकारिकायामेकमिति कथनेन केवलव्यक्तिपक्षो{पि स्वीक्रियते यथा भूषणसारे कौण्डभट्टा निगदति। यद्वा केवलव्यक्तिरेव तस्यापि शास्त्रासिद्ध्त्वात्।[21] अर्थात् केवलव्यक्तिपक्षो{पि शास्त्रासम्मपक्षो{स्ति 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' इति सूत्रोण ग्रहणेन 'सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ' इति सूत्रोणैकशेषोपदेशेन च केवलव्यक्तिपक्षो{पि शास्त्रानिर्दिष्टपक्षो विद्यत इति भावः।

वैयाकरणा न केवलाकृतिपदार्थं न केवलद्रव्यपदार्थं स्वीकुर्वन्ति तेषां मते उभयोः पदार्थता शास्त्रासम्मता{स्ति, आकृतिविशिष्टं द्रव्यम् द्रव्यविशिष्टा चाकृतिः पदार्थो भवति। अस्मिन् विषये कौण्डभट्टेन नागेशभट्टेन च 'सरूपाणमेकशेष एक विभक्तौ' इति सूत्राभाष्यं प्रमाणत्वेनोद ध्तम्।

वस्तुतस्तु न ह्याकृतिपदार्थस्य द्रव्यं न पदार्थः इति भाष्याद्विशिष्टं वाच्यम्।[22] नागेशभट्टो{पि कथयति 'वस्तुतस्तु न ह्याकृतिपदार्थकस्य द्रव्यं न पदार्थः' इति सरूपसूत्राभाष्यद्विविशिष्टमेव वाच्यम्, तथैवानुभवात्।[23]

'सरूपाणमेकशेष एक विभक्तौ' इति सूत्राभाष्ये भाष्यकारविहितविवेचनं द्रष्टुं शक्यते 'न ह्याकृतिपदार्थकस्य द्रव्यं न पदार्थो द्रव्यपदार्थकस्य चाकृतिर्न पदार्थः, उभयोरूभयं पदार्थः, कस्यचित्त कि×िचत् प्रधनभूतं कि×िचदगुणभूतम्। आकृतिपदार्थकस्याकृतिः प्रधनभूता द्रव्यं गुणभूतम्। द्रव्य पदार्थकस्य द्रव्यं प्रधनभूतमाकृर्तिगगुणा।[24] अनेन भाष्यनिर्दिष्टसिद्धन्तेन उभयोः पदार्थत्वं स्वीकृतं विद्यते। सूत्रा वार्तिक भाष्यकाराः त्रायो{पि मुनयः उभयपक्षसमर्थकाः सन्तीति भाष्यदिपर्यायलोचनेन स्पष्टतया ज्ञातु शक्यते।

जातिशब्देन हि द्रव्याभिधनम्[25] अस्य वार्तिकस्य तात्त्विकं विवेचनं प्रस्तुवन् भाष्यकारो जातिद्रव्ययौरैक्यभावं लौकिकोदाहरण पुरस्सरं दर्शयति। जातिशब्देन हि द्रव्यमप्यभिधियते, जातिरपि। कथं पुनर्ज्ञायते जातिशब्देन द्रव्यमप्यभिधियत इति ? एवं हि कश्चिन्महति गोमण्डले गोपालकमासीनं पृच्छति अस्त्यत्रा का×िचद गां पश्यसीति स पश्यति 'पश्यति चायं गाः' पृच्छति च का×िचदत्रा गां पश्यसीति। नूनमस्य द्रव्यं विवक्षितम्।[26]

भाष्यकारः पस्पशाह्निके पाणिनिमतोल्लेखपूर्वकं कथयति 'किं पुनराकृतिः पदार्थः, आहोस्विद् द्रव्यम् ?' उभयमित्याह। उभयथा ह्याचार्येण सूत्राणि पठितानि। आकृतिं पदार्थ मत्वा जात्या– ख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतर स्यामित्युच्यते। द्रव्यं पदार्थं मत्वा सरूपाणाम्...... इत्येकशेष आरभ्यते[27] अनेन भाष्यप्रमाणेन सूत्राकारपाणिनेर्मतमुभयपक्षानुसारि विद्यत इति ज्ञातं भवति। वार्तिककारो{पि उभयपक्षसमर्थको{स्तीति भाष्यवार्तिकपरिशीलनेन ज्ञातुं शक्यते।

भाष्यकारो{पि पस्पशाह्निके 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे' इति वार्तिकस्य उपभयपक्ष दृष्ट्या विग्रहं स्वीकृत्य उभावपि पदार्थो नित्यौ इति मत्वा विमृशति।

अथ कं पुनः पदार्थ मत्वा एष विग्रहः क्रियते सिद्धे शब्दे{र्थे सम्बन्धे चेति। आकृतिमित्याह। कुत एतत् आकृतिर्हि नित्या द्रव्यमनित्यम्। .... अथवा द्रव्य एव पदार्थे एष विग्रहो न्याÕयः – सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेति। द्रव्यं हि नित्यमाकृतिरनित्या अथवा किं न एतेन इदं नित्यमिदमनित्यमिति। यन्नित्यं तं पदार्थं मत्वैष विग्रहः क्रियते। सिद्धे शब्दे{र्थे सम्बन्धे चेति।[28] अस्मिन् प्रसघ्गे तत्रौवाकृति द्रव्ययोः भाष्यकारेण तात्त्विकं विवेचनं लौकिकं द्रष्टान्तप्रदानपुरस्सरं प्रस्तुतं येन भाष्यकारमते{पि उभयोर्नित्यत्वं पदार्थत्व×च स्वीकृतं दृश्यते।

भर्तृहरिरपि त्रिामुनिस्वीकृतसिद्धन्तमनुसृत्य वाक्यपदीये पक्षद्वयमपि यथाशास्त्रां निरुपितवान्। यथा वाक्यपदीयस्य तृतीयकाण्डे भर्तृहरिणा जातिसमुद्देश{व्यसमुद्देशयोः शास्त्रीयं विवेचनं प्रस्तूय उभयोरपि नित्यता स्वीकृता। अस्मिन् सन्दर्भे जातिसमुद्देशस्य द्वितीया कारिका प्रमाणत्वेन द्रष्टुं शक्यते –

> पदार्थानामपोद्धरे जातिर्वा द्रव्यमेव वा।
> पदार्थो सर्वशब्दानां नित्यावेवोपवर्णितौ।।[29]

कारिका व्याख्याने हेलाराजः कथयति। सर्वेषामपि शब्दानां नामाख्यातादिस्वभावानां जातिवादिमते जातिरेवार्थो न द्रव्यम्। द्रव्यवादिमते तु द्रव्यमेव न जातिः। द्वितीयेन वा शब्देन पदार्थान्तरं सूचितं जाति– विशिष्टद्रव्याभिधनमिति। अत एव तदेव संकलनारूपं पदार्थाविवि स्पुफतीकृतम्।[30] तत्रौवाग्रे विषयं स्पष्टयन् कथयति यद्वा

प्राधन्येनैव भिन्नविषयतया पाणिनिदर्शने जातिद्रव्ये शब्देनाभिधेयेते इत्ययमत्रा पक्षः पदार्थो इत्युक्तः। तत्रा नामपदस्य गौरित्यादेः गोत्वादिजातिः। नित्य क्रियाविषयसाध्नैकार्यसमवेतसंख्या जातिविशेषभावमापन्ना अभिधेया, अनाश्रयाया जातेरनुपत्तेः। सामर्थ्यात् प्रतीतं द्रव्यम्।[31] तदेवं जातिविशिष्टं द्रव्यं द्रव्यविशिष्टा च जातिः सर्वेषु शब्देषु नित्यत्वेन भवतः उभावपि पदार्थो नित्यो इति पाणिनिकात्यायनपत×जलिभर्तृहर्यादिभिः स्वीकृतः सिद्धन्तो वैयाकरणानां विद्यत इति 'द्विकम्' इति पदेन स्वीक्रियते। तदेतदभिप्रेत्याह द्विकम्। जातिव्यक्ति इत्यर्थः।[32]

'त्रिकम्' इति पदेन 'जातिव्यक्तिलिघ्गानीत्यर्थः'[33] नामार्थ इति पक्षः स्वीक्रियते, अर्थाद् यथा जातिव्यक्ति नामार्थस्तथैव लिघ्गमपि नामार्थो भवति। अत्रा पाणिनेः 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य'[34] स्वमोर्नपुंसकात्[35] इत्यादिसूत्राणि प्रमाणभूतानि सन्ति। लिघ्गस्य प्रकत्यर्थत्वे स्वीकरणे सूत्रार्थ– सघ्गतिर्भवति। महाभाष्यकारेण लिघ्गस्वरूपं 'सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ'[36] 'स्त्रियाम्', 'तस्यापत्यम्' इत्यादिसूत्रोषु विस्तरेण प्रतिपादितम्।

नागेशभट्टेन प्रत्ययानां द्योतकत्वालिघ्ग नामार्थे भवतीति। समीक्षितम् यथा कथयति 'लिघ्गमपि नामार्थः प्रत्ययानां द्योतकत्वात्। अन्यथा वागुपानदादिशब्देभ्यः इयं तव वागिति स्त्रीत्वानापत्तेः। अयमितिव्यवहारविषयत्वं पुंस्त्वम्, इयमिति व्यवहारविषयत्वं स्त्रीत्वम्, इदमितिव्यवहार विषयत्वं क्लीब– त्वमिति विलक्षणं शास्त्रीय स्त्रीपुंनपुंसकत्वम्। अतएव खट्वशब्दवाच्यस्य स्तनकेशादिमत्त्वरूप– लौकिकस्त्रीत्वा भावे{पि तद्वाचकात् टाबादिप्रत्ययः।[37] टाबादयः प्रत्ययाः स्त्रीत्वे द्योत्ये भवन्ति, अजा, एडका, खट्वादिशब्देषु स्त्रीत्वस्य द्योतको भवति, अर्थाल्लिघ्गस्यापि प्रकृत्यर्थत्वात् तदपि नामार्थः सिद्ध्तीति भावः।

वाक्यपदीये हेलाराजः कथयति 'क्रियाकाल पुरुषो, लिघ्गं तु नामपदानामध्किं वाच्यम्'[38] वाक्यपदीये भर्तृहरिणा लिघ्गं तु नामपदानामध्किं वाच्यम्'[38]।

वाक्यपदीये भर्तृहरिणा लिघ्गं शब्द संस्कारमात्रामिति मन्यते यथा लिघ्गसमुदेदेशे कारिका{स्ति –

> इदं वेयमयं वेति शब्दसंस्कारमात्राकम्।
> निमित्तदर्शनादर्थे कैश्चित् सर्वत्रा वर्ण्यते।।[39]

कारिकाभिप्रायं विवृण्वन् टीकाकारः कथयति 'इदं वस्तु, इयं व्यक्तिरयमर्थ इति त्रिलिघ्गानां सर्वत्रा वस्तुमात्रो बहिर्निमित्तानपेक्षा प्रवृत्तिर्न व्याहन्यत इति अस्मान्निमित्त दर्शनाच्छब्दान्वाख्यानमात्रां लिघ्गमभ्युपगन्तव्यम्'[40]।

लिघ्गस्य शब्दसंस्कारात्मकं स्वरूपं भवत्यार्था लिघ्गं शब्दे स्वभावेनैव भवति प्रत्ययादिना च संस्क्रियते द्योत्यत इति भावः।

भट्टोजिदीक्षिततेन शब्दकौस्तुभे सरुपाणामेकशेष एकविभक्तौ इति सूत्रा व्याख्याने लिघ्गविषयो निरूपितः, यथोक्तं तत्रा –

'तत्रा कश्चिच्छब्द एकस्मिन्नेव लिघ्गे शक्तः, कश्चित्तु द्वयोः कश्चित् त्रिष्विमि लिघ्गानु– शासनदिम्यो निर्णेयम्।[41]'

तदेवं शब्दे लिघ्गस्य स्वभाविकी स्थितिः शक्तिश्च भवतीति लिघ्गमपि नामार्थत्वेन स्वीक्रियते।

चतुष्कमिति पदेन ज्ञायत इति प्रश्ने भूषणकारः कथयति 'चतुष्कम् – संख्यासहितं कमित्यर्थः'[42] अर्थाज्जातिव्यक्तिलिघ्गै साकं संख्या{पि नामार्थः भवति संख्यापेदनात्रा एकद्विबहुवचनानि गृह्यन्ते। संख्या{पि नाम्नि स्वभावेन भवति। विभक्त्यादिबोध्कप्रत्यया विवक्षानुसारं तां संख्या प्रकाशयन्ति। विभकतीनां द्योतकत्वात् संख्या{पि नामार्थ इति सिध्यति, यथा कथयति भूषणकारः 'प्रत्ययवर्जिते दध्ि पश्य' इत्यादौ प्रत्ययमजानतो{पि बोधत् प्रकृतेरेव वाचकत्वं कल्प्यते।'[43]

नागेशभट्टो{पि संख्याया नामार्थत्वं स्वीकुर्वन् कथयति 'संख्या{पि नामार्थः। विभक्तिनां द्योतकत्वात्।[44]' तत्रा प्रमाणमपि प्रस्तुवन् वदति। अत एव आदिर्भ्टिुड्वः ;पा.सू.द्ध इति सूत्रो आदिरिति बहुत्वे एकवचनम्। वाच्यत्वे{न्वयव्यतिरेकाभ्यां जसं विना नामार्थबहुत्व प्रतीत्यभावापत्तेः।[45] अर्थाद यद्यपि अन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभक्तीनां वाचकत्वपक्षो{पि स्वीक्रियते किन्तु संख्याबोध्े तु तासां द्योतकत्वमेव सम्भवति तत्रा प्रमाणभूतं सूत्राम् 'आदिर्भ्टिुड्वः' विद्यते, अत्रा अन्वयव्यतिकाभ्यां तर्हि जसं विना 'आदि' इत्यत्रा बहुवचनप्रतीतिर्न स्यात्, भवति सा प्रतीतिः। अतो व्यतिरेकव्यभिचारसत्त्वादत्रा संख्याबोध्े प्रकृतेरेव संख्या{पि नामार्थः भवतीति भावः।

नागेशभट्टो{पि कौण्डभट्टमनुसृत्य कारकस्य नामार्थत्वं स्वीकुर्वन् कथयति 'कारिकामपि प्रातिपदिकार्थ इति प×चकं प्रातिपदिकार्थः।[46]' कारकस्य नामार्थत्वमपि प्रत्ययानां द्योतकत्वादेव स्वीक्रियते, यथा नागेशभट्टो विवृणोति नन्वन्वयतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यैव – तद्वाच्यमिति चेत् न। दध्ि तिष्ठति दध्ि पश्येत्यादौ कर्त्रादिकारक प्रतीतिः प्रत्ययं विनापि सिद्ध्त्वात्। न च लुप्तप्रत्ययस्मरणात्तत्प्रतीतिरिति वाच्यम्, प्रत्ययलोपमजानतो{पि नामतः एव तत्प्रतीतिः।[47] अर्थात् प्रत्ययादर्शने{पि नामशब्दशक्तिकारणात् कर्तृकर्मत्वरूपकारकबोधत् कारकमपि नामार्थत्वेन स्वीक्रियते।

यद्यपि एते प×च नामार्था एकं द्विकं त्रिकमित्यादिकारिकानिर्दिष्टाः स्वीक्रियन्ते तथापि शब्दो{पि शाब्दबोध्े भासते अतः शब्दस्यापि नामार्थत्वमघ्गीक्रियते, यथा एतत्तथ्यं प्रकाशयन् कौण्डभट्टो लिखति 'शब्दस्तावच्छाब्दबोध्े भासते।

> न सो{स्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते।
> अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्व शब्देन भासते।। (वा. प.)

इत्याद्याभियुक्तोक्तः विष्णुमुच्चारय। इत्यादावर्थोच्चारणासम्भवेन, विनाशब्दविषयं शाब्दबोध– सघ्गतिश्चेति सो{पि प्रातिपदिकार्थः षोढापि क्वचित् प्रातिपदिकार्थ इत्याह –

> शब्दो{पि यदि भेदेन विवक्षा स्यात् तदा तथा
> नोचेच्छोत्रादिभिः सिद्धे{प्यसावर्थो{विभासते।।

यद्यनुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षा तदा शब्दो{पि प्रातिपदिकार्थः। यदि न भेदविवक्षा तदा श्रोतादिभिरूपस्थितो{प्यर्थवद् भासते। अपि हेतौ भासत इत्यर्थः[48]। अनुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षायां शब्दो{पि नामार्थो भवतीति अभिप्रायः। परमलघुम×जूषायां कथयति – विशेषणतया शब्दो{पि शाब्दबोध्े भासते। न सो{स्ति ...... इत्यभियुक्तोक्तेः।

> ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वे शक्ती तेजसो यथा।
> तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगवस्थिते।

विषयत्वमनादृत्य शब्दैर्नार्थः प्रकाश्यते। इति वाक्यपदीयाच्च तदित्थमनुकार्यानुकरणेर्भेदविवक्षायां शब्दो{पि नामार्थत्वेन स्वीक्रियते शब्दतत्त्वज्ञैः। अनेन प्रकारेण शब्दस्यापि नामार्थत्वमघ्गीकृत्य षोढा नामार्थ इत्यपि पक्षः नामार्थनिर्णये शास्त्रासम्मतो विद्यत इति वैयाकरणैः सप्रमाणं संसाध्य इति शास्त्रापरिशीलनेन ज्ञातुं शक्यते।

नामार्थविषयका एते सर्वे{पि पक्षाः मूलरूपेण महाभाष्ये 'कुत्सिते' इति सूत्राभाष्ये द्रष्टुं शक्यन्ते यथा तत्रा भाष्यकारो निर्दिशति – 'स्वार्थमभिधयशब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह समवेतम्। समवेते च वचने लिघ्गं वचनं विभक्ति×च। अभिधय तान् विशेषानपेक्षमाणश्च कृत्स्नमात्मानम्। प्रियकुत्स्नादिषु पुनः प्रवर्तते{सौ विभक्त्यन्तः।[49]' प्रदीपकारः भाष्याशयं स्पष्टयन् कथयति 'स्व शब्दो{जात्मीय वचनः अर्थशब्दो{भिध्यवचनः। स्वो{र्थः स्वार्थः स चानेकप्रकारो जातिगुणक्रिया सम्बन्ध्स्वरूपलक्षणः गौः शुक्लः पाचकः राजपुरुषः डित्थ इति। तं स्वार्थमभिधप तेन स्वार्थेन समवेतं सम्बद्धं द्रव्यमाह शब्दो निरपेक्ष इत्यनेन दर्शयति यथा 'द्रव्यम्' शब्देन च इदं तदिति परामर्शयोग्यं वस्त्वभिधियते। तत्रा जातिशब्दो यदा जातौ वर्तते, जातिस्तु द्रव्यमृ। यदा तु जातिविशिष्टं द्रव्यमाह तदा जातिः स्वार्थः। शुक्लादयो यदा गुणजातौ वर्तन्ते तदा तेषां स्वरूपं स्वार्थः जातिर्दव्यम्। यदा तु गुणे वर्तन्ते तदा गुणसामान्यं स्वार्थः, गुणो द्रव्यम्। यदा द्रव्ये वर्तन्ते तदा गुणः स्वार्थः। समवेतस्य द्रव्यस्याभिधने सति लिघ्गं वचनं विभक्ति×चाह सम्बन्धः।

उपर्युक्त भाष्यप्रदीपादिपर्यालोचनेन स्पष्टतया ज्ञायते यत् जातिव्यक्तिलिघ्गसंख्याकारकादयः स्वार्थाः शब्दे गुणप्रधनभावेन स्वभावेन समवेता भवन्ति। शब्दे च स्वार्थबोध्किा शक्तिः स्वभावसिद्ध भवति, तेनैव सर्वा लोकव्यवहारः सिद्धे भवति यथा भाष्यकार निर्दिशयति। 'शब्दौरपि शब्दा व्याक्रियन्ते तद्यथा गौरित्युक्ते सर्वे सन्देहा निवर्तन्ते नाश्वो न गर्दभः'[50]।

संदर्भ

1. निरुक्तम् 1/1/1।
2. तत्रौव दुर्गावृत्तिः।
3. निरुक्तम् 1/1/2।
4. तत्रौव दुर्गावृत्तिः।
5. निरुक्तम् 1/1/2।
6. तत्रौव दुर्गावृत्तिः।
7. महाभाष्यम् 5/3/66।
8. महाभाष्यम् 5/3/66।
9. तत्रौवोद्योतः।
10. महाभाष्यपस्पशाह्निोद्योतः।
11. वैयाकरणभूषणसारः, समासशक्तिनिर्णयः।
12. अष्टाध्यायी 1/2/45।
13. शब्दशक्तिप्रकाशिका – 14।
14. वैयाकरणभूषणसारः का. 25।
15. वैयाकरणभूषणसारः नामार्थनिर्णयः।
16. परमलघुम×जूषा, नामार्थनिर्णयः।
17. मीमांसादर्शनम्।
18. तत्रौव शाबरभाष्यम्।
19. श्लोकवार्तिकम्, आकृतिवादः।
20. द्र. प. ल. म. नामार्थनिर्णयः।
21. वैयाकरणभूषणसारः नामार्थनिर्णयः।
22. वैयाकरणभूषणसारः नामार्थनिर्णयः।
23. परमलघुम×जूषा, नामार्थनिर्णयः।
24. महाभाष्यम् 1/2/64।
25. महाभाष्यवार्तिकम् 1/2/58।
26. महाभाष्यम् 1/2/58।
27. महाभाष्यपस्पशाह्निकम्।
28. महाभाष्यपस्पशाह्निकम्।
29. वाक्यपदीयम्, जातिसमुद्देशः।
30. तत्रौव प्रकाशव्याख्या।
31. तत्रौव प्रकाशव्याख्या।
32. वैयाकरणभूषणसारः नामार्थनिर्णयः।
33. वैयाकरणभूषणसारः नामार्थनिर्णयः।
34. अष्टाध्यायी 1/2/47।
35. अष्टाध्यायी 7/1/23।
36. द्र. महाभाष्यम् 1/2/64।
37. द्र. महाभाष्यम् 1/2/3।
38. द्र. महाभाष्यम् 1/2/92।
39. परमलघुम×जूषा, नामार्थनिरूपणम्।
40. तत्रौव प्रकाशव्याख्या।
41. शब्दकौस्तुभः 1/2/64।
42. वैयाकरणभूषणसारः नामार्थनिर्णयः।
43. वैयाकरणभूषणसारः नामार्थनिर्णयः।
44. परमलघुम×जूषा, नामार्थनिरूपणम्।
45. परमलघुम×जूषा, नामार्थनिरूपणम्।
46. वैयाकरणभूषणसारः नामार्थनिर्णयः।
47. वैयाकरणभूषणसारः नामार्थनिर्णयः।
48. वैयाकरणभूषणसारः नामार्थनिर्णयः।
49. महाभाष्यम् 5/3/74।
50. महाभाष्यपस्पशाह्निकम्।